

Ryssen kommer!

Poddavsnitt om ryssbränningarna längs norrlandskusten 1721

Anslag

(Mona Bergman läser högt ur Enånger kyrkoarkiv, volym C:2)

Vid pass tre fjärdedels timme sade länsman till bonden Mickel i Östby: Skjut! Han sköt men träffade intet, ty det var mörkt. Sen sköt länsman. Då strax en av ryssarna råmade och skrek illa. Vidare sköt en av ryssarna men, Gud i lov, träffade ingen. Sist sköt ock klockaren men vet inte om han träffade men ut i detsamma som klockaren sköt bar det av med ryssarna. Då tvenne hade den tredje emellan sig. Men efter de togo en gala väg västerut, måste de göra en vändning hit igen till prästgården.

[Musik – En stråkorkester spelar pompös 1800-tals musik]

Inledning

Jim: Hej och Välkomna till Arkivpodden i serien "Dokumentet berättar". Jag heter Jim Hedlund och vi sänder som vanligt från vår arkivstudio här på Arkivvägen 1 i Östersund. Dagens poddgäst är "en gammal goding", nämligen Mona Bergman, arkivarie på Riksarkivet i Härnösand. Välkommen tillbaka Mona!

Mona : Tack så mycket Jim!

Jim: Jag glömde säga att vi sänder detta på distans mellan Östersund och Härnösand. Men det är ju så pass nära att vi skulle ju kunna ropa mellan arkiven...

Mona: Ja, säkert men det skulle nog bli svårt att spela in, tänker jag.

Jim: Nej, det har du ju rätt i. Det är tur det finns bra teknik för sånt här. Men Mona. Den här inledningen var ju väldigt dramatisk. Nu är nog inte bara jag spänd på att få höra; vad var det här?

Mona: Det här är kyrkoherden Anders Bäckners berättelse om när den ryska flottan kom till Enånger, sommaren 1721. Texten finns i Enångers kyrkoarkiv, i en födelsebok tror jag?

Jim: Du menar Det stora nordiska kriget?

Mona: Ja, idag tänkte jag att vi skulle fokusera på slutfasen av stora nordiska kriget som ägde rum mellan år 1700 till 1721. Det blir inte en genomgång av hela kriget, det finns det litteratur att läsa om. Vi har koncentrerat oss på när den ryska flottan härjade längs norrlandskusten i maj och juni 1721, alltså för exakt 300 år sedan just i år.

Jim: Jaja. Det är kanske många lyssnare som inte riktigt har full koll på detta. Men lite sammanfattat, vad kan du berätta om Det stora nordiska kriget?

Mona: Okej, snabbt sammanfattat ;

Sverige hade efter 1600-talets alla krig blivit en stormakt. Men Svenska riket hade flera fiender och många av dem var revanschsugna efter tidigare förluster mot just Sverige. Förluster som förminskat dem men gjort till Sverige just en stormakt.

År 1700 hade nu flera av dessa fiender gått samman, nämligen Ryssland, Danmark/Norge och Polen/Sachsen. De gjorde nu gemensam sak och anföll det svenska riket. Sveriges kung Karl XII var bara arton år, men Sverige hade en väl drillad armé. De kallades ju för Karolinerna. Och i och med detta skulle Karl XII nästan ständigt vara i krig i resten av sitt liv. Till en början gick det bra för Sverige i kriget, man avfärdade hot efter hot. Men flera av dessa insatser utarmade Sveriges allteftersom och till slut tog detta ut sin rätt. Efter nederlaget mot Tsar Peters Ryssland vid Poltava 1709, gick det utför med den svenska armén. Den svenske kungen flydde med spillror av sin armé till Osmanska riket (Turkiet) och försökte därifrån bygga upp armén igen. Men det gick dåligt. Turkarna ledsnade och efter sex år återvände kungen till Sverige. Full av revanschlust anföll han Norge i två omgångar men det gick verkligen inte bra. Karl XII stupar vid Fredrikstens fästning den 30:e november 1718.

Efter Karl XII:s död börjades fredsförhandlingar med alla inblandade parter, utom med Ryssland. Och det skulle visa sig vara ödestiget. Tsar Peter var otålig och för att skynda på den

svenska kapitulationen så skickade han sommaren 1719, den ryska flottan mot den svenska kusten. Man skulle härja, bränna och plundra för att tvinga ner Sverige på knä. Och det lyckades ju till slut, men först några år senare.... Efter detta så tog Ryssland över Sveriges roll som norra Europas stormakt.

Jim: Väldigt bra sammanfattat! Ja, här (i Jämtland) brukar vi ju säga att "karolinernas dödsmarsch" i Jämtlandsfjällen 1719, där mer än 3000 man frös ihjäl, var den slutgiltiga spiken i kistan för Sveriges militära stormakt. Då var det fritt fram för ryssarna att härja efter kusterna. Sverige måste ju näst intill varit försvarslöst. Hur gick det då?

Mona: Under sommaren 1719 så började den ryska flottan att härja, bränna och plundra längs den svenska kusten. Det var egentligen ren terror men man skulle ändå skona kyrkorna och heller inte skada civilbefolkningen. Fokus var då Stockholm och den uppländska kusten.

Jim: Hur vet man att inte civilbefolkningen skadades då?

Mona: Ja, alltså det gjorde dom ju och kyrkor brändes också ner men det var inte det som var det huvudsakliga målet. Flera städer förstördes under 1719, bland annat Nyköping, Norrköping och Norrtälje. Stockholm klarade sig och också Gävle. Under sommaren 1720 kom ryska flottan tillbaka och angrep städer längs den västerbottniska kusten med förhoppning att den svenska flottan skulle lämna Stockholm och alltså lämna Stockholm oskyddat. Den svenska flottan var då så klart mer förberedda efter 1719 års anfall.

Jim: Ja, ja man var mer beredd men hur gick det då?!

Mona: Det gick inte så bra för Umeå som brändes ner helt, annars lyckades man rädda alla byar och städer längs med kusten.

Jim: Nej, arma Umeå...

Mona: Ja det är sorgligt. Det måste ju vara extra hemskt också med tanke på vad som hände året innan, kan jag tänka mig. Hur som helst, vi ska ju fokusera på krigets sista händelser innan freden i Nystad den 30 augusti 1721, nämligen händelserna under sommaren 1721, då den ryska galärflottan anföll och brände byar, städer och järnbruk längs norrlandskusten. Kriget var en stor förlust för Sverige och när man sammanfattar det hela så hade 200 000 svenskar stupat och en mängd landområden förlorats. Sverige var som jag nämnde inte längre en stormakt och kontrollen över östersjöområdet var förlorad till Ryssland.

Jim: Du nämner galärflotta. Vad betyder galär?

Mona: Det finns ju mycket man kan berätta om det men galär betyder skepp och är helt enkelt ett krigsfartyg. Alltså ett fartyg som är gjort för att kunna manövreras lätt och framförallt ros men kunde även seglas och alltså var utvecklat för strid till sjöss. De var särskilt effektiva vid öar och skärgårdar där det kan finnas grund m.m.

[Musik – En stråkorkester spelar pompös 1800-tals musik]

Del 2 podden fortsätter

Jim: Okej, men detta är ju storhistoria! Sådant vi har läst om i skolan, det måste ju finnas massor av handlingar i arkiven som berättar om detta!

Mona: Ja, det gör det sannerligen. Det största problemet när man söker i handlingar från den här tiden är språket, alltså inte bara vad texterna betyder utan framför allt vad det egentligen står. Under framför allt 1600- och 1700-talen så skrev man inte med latinska bokstäver i Sverige, som idag, utan man använde tysk stil. Bokstäverna ser annorlunda ut, ett litet r ser exempelvis ut som ett w, ett litet k ser ut om ett &-tecken och så vidare. Det är svårt att ögna den här texten så där rakt av, utan man måste ha tur att den text man väljer att gå in på djupet i och skriva av är rätt text. Lite går det ju att se i alla fall och de ord man kan ställa in sin blick på här är brännande, skövlande, fiende ryssen, mosqoviter eller cossacher för då vet man i alla fall att det handlar om rätt sak.

Jim: Det här är ju jättespännande! Vi kanske ska uppmana någon driftig lyssnare att bilda en avskriftsgrupp som kan transkribera och översätta detta. Det vore ju en stor gärning för Sveriges kulturarv. Inte minst för forskningen. Men Mona. Jag blir otålig. Vad har du hittat för något då? Berätta!

Mona: Som sagt så finns det mycket och jag tänker berätta lite om några få källor för att ge en bild av några av spåren som finns från den här händelsen. Jag kan också lägga till att jag bara har tittat i sådant vi har hos oss på Riksarkivet i Härnösand. I centrala myndigheters arkiv,

som förvaras mest i Stockholm, typ kungl. Maj:ts arkiv, och även hos krigsarkivet bör det ju finnas mycket mer kan jag tänka mig.

De flesta källorna är så klart daterade efter ryssens besök, men det finns också exempel på sådant som är skrivet innan. Den ryska flottan började sin färd från söder längs kusten från Åland den 17 maj 1721. Gävle hade ju fått påhälsning redan under 1719 då ryssen fokuserade på den uppländska kusten och då lyckades man försvara staden. Nu seglade man bara förbi och Hamrånge, strax norr om Gävle, blev istället attackerad och brändes i sin helhet den 18 maj. Till Norrala kom de ryska soldaterna den 21 maj och där finns det en redogörelse om hur det hela gick till när ryssarna kom till prästgården. Prästen, som hette Petter (eller Per) Aurivillius, hade tydligen varit sjuk länge och hos sig hade han en släkting boende, den ”dygdige Jungfru Catharina Schroder”. I en rapport som sammanställts för att visa all lös egendom som gått förlorad i attacken så berättas det att fienden ”som så grymmeligen framfarit” slagit sönder alla kistor och skåp, rivit sönder sängkläderna, kuddarna och bolstren och spridit ut dunen på gården. Allt av värde tog ryssarna med sig.

[Musik – En stråkorkester spelar pompös 1800-tals musik]

Del 3

Mona: En av de mest detaljrika och dramatiska redogörelserna från härjningarna kommer från Enånger, som ligger ungefär 3 mil norr om Norrala.

Jim: Var det ifrån detta du läste från i början i podden? Det om skottlossningen.

Mona: Ja. Den här berättelsen finns med i en födelse- och dopbok från Enångers kyrkoarkiv och under rubriken ”Hvad sällsamt i Sochnen sig tilldragit”. Där så har kyrkoherden i församlingen, Anders Bäckner, skrivit om vad som hände under kvällen på söndagen den 21 maj och även dagen efter.

De ryska soldaterna brände Långvinds bruk, men inte byn. Där tog de kläder, boskap och annat lösöre. Det berättas också om en hammarsmed, Johan Thunman, som fångades av

ryssarna och togs med på fartygen. Jag kan läsa lite: "Natten emot måndagen, for kosackerna, över 300 man norrut till Nora, Hede och Myra där de skövlade och brände upp alltsammans med undantag för några gårdar i Västermyra. Fem av dessa 300 tog sig vid midnatt över berget hit till prästgården".

Jim: Aj aj! Det är både spännande och skrämmande!

Mona: Ja visst är det. Det var sedan vid prästgården som dramatiken utspelades. Det fanns inga svenska soldater på plats, utan de enda som fanns kvar var länsman, Mikael Engman, klockaren Halvar Hedin (som tidigare varit underofficér så han hade lite militär vana i alla fall) och tre bönder. De hade tagit sig till prästgården för att se vad som pågick. Annars hade byborna räddat stornoten, alltså ett fiskeredskap och sedan hade de dragit till skogs. Länsman och klockaren hade räddat prästgårdens klocka, "pastoris ur" står det i boken och gömt den under en stor sten intill vägen. Direkt när detta var gjort så kom de fem kosackerna som tidigare nämndes ridande i sakta mak med oskodda hästar.

När bönderna hörde att det var ryssar i prästgården drog de till skogs de med och bara en av dem blev kvar, Mikael i Östby, tillsammans med länsman och klockaren. De hörde ryssarna slamrandes inne i prästgården de öppnade en mindre port för att se efter vad som pågick. När ryssarna märkte detta försökte de fly och lämnade allt de roffat åt sig inne i prästgården ute på gården. De red ut genom storporten och när de var intill kornladan, inte ens ett halvt stenkast från länsman, klockaren och Mikael, så ropade klockaren till ryssarna: "dobra, dopra, Monsieur Panil!"

Jim: Vad betyder det?!

Mona: Jag vet faktiskt inte. Ett förslag som jag läst är typ "Kom hit, käre bror" men jag vet inte. På polska betyder tydligen dobra bra. Vi låter tolkningen vara osagd för att vara på den säkra sidan. Men modigt i alla fall att ropa till dem!

Ryssarna pratade på sitt eget språk och när det hade gått en stund sa länsman till bonden Mikael; -"Skjut!" Han sköt men träffade inte eftersom det var mörkt. Sen sköt länsman och träffade en av soldaterna som "råmade och skrek illa". En av ryssarna sköt, men träffade ingen. Klockaren sköt också, men vet inte om han träffade för efter det så drog ryssarna iväg och stödde den skadade mellan sig. De valde dock fel väg och behövde vända tillbaka. Klockaren ropade något till dem igen, men där är dokumentet skadat så det går inte att se vad

det står. Typ "Ryssiar i ... öfwer alt!" De lämnade en yxa och en säck efter sig när de snabbt tog sig därifrån. Kyrkoherden har efter det skrivit "På den tiden stred herren för Enångers kyrka och prästgård!".

Jim: Vilken redogörelse... Är det här alltså kyrkoherdens berättelse? Vad hände sedan då?

Mona: Ja, vi får väl gissa att klockaren, länsman och Mickel pustade ut. Byborna kom nog tillbaka ifrån skogen för att se vad som hade hänt och ta reda på hur mycket som hade gått förlorat.

Lite senare under måndagen kom den ryska flottan in i kyrkofjärden och lade till vid Våtnäs, en udde längs kusten. Sedan under natten så for de vidare norrut mot Njutånger. De brände upp bland annat Iggesunds bruk innan de for vidare längs kusten.

Jim: Man tänker ju på den där tillfångatagna hammarsmeden du nämnde i början... Vad var det han hette?

Mona: Johan Thunman. Ja, visst undrar man vad som hände med honom. Sist i kyrkoherdens redogörelse så berättas det att Thunman släpptes från ryssarna först när de nått Medelpad och när han till slut tagit sig hem igen så berättade han att den av kosackerna som skjutits av länsman sedan hade dött och begravts på Leskär, en ö alldeles utanför Våtnäs. Många hade där sett ben liggandes under en stenhop. Våldigt dramatiskt! Tänk att stå där i mörkret öga mot öga med fienden samtidigt som ryktet om brända gårdar söderut måste ha nått befolkningen.

Jim: Ja, ja verkligen!

[Musik – En stråkorkester spelar pompös 1800-tals musik]

Del 4

Jim: Men Mona. Kan man få ta del av hela den här historien själv?

Mona: Ja, nu är det ju lite svårläst som sagt, men hela boken med kyrkoherdens berättelse finns digitaliserad och man kan läsa i den i Riksarkivets digitala forskarsal.

Jim: Kanske något att transkribera/översätta. Men det finns väl fler dokument med koppling till härjningarna antar jag? Kan du berätta om något annat dokument?

Mona: Självklart. Det finns en typ av handling som man enkelt kan hitta, och det är listor över brända hemman, och även listor och förteckningar över förlorade ägodelar. Dessa ställdes så klart samman för att man skulle få fram en redogörelse över allt som gått förlorat, men också för att kunna hjälpa drabbade med ersättning.

Jim: Vad bra att man ändå försökte hjälpa de stackare som drabbades?

Mona: Ja precis. Man fick skattelättnader och jag tror även att man fick annan typ av hjälp med mat, säd, kläder och så eftersom så mycket hade blivit förstört. Hur som helst så är ju vi ett land med ordning och reda och sånt här finns så klart sammanställt. Vilka gårdar som bränts, vem som ägde dem, vilket nummer gården hade i byn, hur många hushåll som hörde till gården, hur gården ägdes, mantal och så vidare.

I redogörelserna över förlorad löseegendom kan man komma lite djupare. Där kan vi bland annat få reda på lite mer från den som ägde Vifors bruk, som ligger närmare Gävle. Ägaren hette Anders Johansson Wohlgemuth. Han skriver att de helt enkelt är ruinerade efter de ryska kosackernas besök där den 18 maj. Han förlorade inte bara prylar, utan också sin salige svärfaders (som ägde bruket innan honom alltså) böcker och dokument, alltså arkivet.

Jim: Inte lätt att göra affärer om arkivet och alla räkenskaper har bränts upp!

Mona: Nej... Till och med frun Charlottas kläder står med i listan med förluster. I slutet har han skrivit:

"Jag fattige mann härigenom så ruinerad, det jag wärre änn Een Tiggare ifrån fienden heel naken, män hustru och dotter till innan plaggen af Klädde äro nedankomne: och hafwa Wij nu

intet att tillgå och hielpe Oss med, där icke Gud nådeligen Hans Kongl. Majtz. Vår Allernådigste Konung Christelige hierta beweker till någon hielp...” och så vidare.

Det är ju rätt så jobbig svenska men det betyder ungefär: Jag, fattig man härigenom så ruinerad, att jag värre än en tiggare ifrån fienden lämnades helnaken, medan min hustru och dotter kläddes av till underkläderna. Nu har vi inget kvar och ingen hjälp, om inte guds nådiga hans kungliga majestäts kristerliga hjärta kan förmås hjälpa oss...

Jim: Man blir ju faktiskt lite sur på dessa ryssar... Hur långt upp hann de efter kusten?

Mona: Ja, nu har vi ju varit i Gästrikland och Hälsingland. Den 25 maj hade man nått Sundsvall och det var där, i Selånger, som det sista slaget skedde mellan ryska och svenska soldater.

Detta var den 25 maj. Jämtlands kavallerikompani som skulle rädda staden och emot sig hade man då en typ tio gånger så stor rysk styrka. Det gick inte alls bra. Ryssarna segrade. Det fanns säkert massor med intressant att läsa i magistratens (alltså de som styrde staden) i Sundsvalls arkiv efter den här händelsen. Men som vi vet så brann ju Sundsvall igen 1888 och då förlorades tyvärr en mängd arkivhandlingar.

Jim: Nej, Där försvann alltså en del av vår historia i lågorna...

Mona: Ja, jag kan ju som en parentes berätta att det i det första protokollet från magistraten i Sundsvall efter branden 1888 står typ att: ja ha, då börjar vi med §1 igen. Handlingarna förvarades i ett arkivrum som skulle vara brandsäkert, men det var det inte...

[Musik – En stråkorkester spelar pompös 1800-tals musik]

Del 5

Mona: Rysshärjningarna fortsatte. Den 25-26 maj 1721 kom man till Härnösand. Där finns det ett protokoll från magistraten som är daterat innan anfallet.

Jim: Visste befolkningen där vad som var på gång?

Mona: Ja, i alla fall de som styrde staden. De hade redan nåtts av nyheterna och den 24 maj så träffades magistratens ledamöter, men eftersom fienden nalkades så ställdes alla förhandlingar in. Istället står det att allt borgerskap i staden blev tvungna att ta till flykten och lämna sina hus i staden till fienden. Sedan har man i efterhand skrivit in att fienden förstört alla hus i staden och däromkring, samt kyrkan och broarna. Allt var lagt i aska. I död- och begravningsboken från Härnösands domkyrkoförhandling kan man läsa att tre personer faktiskt dog vid anfallet. Den första var postmästaren Jonas Linds ålderstigne hustru Elisabeth Beronia som inte lyckades ta sig ut ur staden i den allmänna flykten utan sedan vid återkomsten hittades under bar himmel i erbarmligt tillstånd. Hon dog några dagar senare, 91 år gammal.

Jim: Åh nej. Vilka var de andra då?

Mona: De övriga var en gammal piga, Ella Hasselii, vars kropp man hittade bränd och sedan var det en dräng från Wangstad, Thomas som var en finsk flykting. Han hade varit sjuklig och dött efter fiendens skövlande och brännande.

Första gången efter händelsen man träffades igen i magistraten i Härnösand var den 28 augusti, alltså lång tid efter ryssarnas besök. Skälet till det var att det var lite svårt att få borgerskapet och innevånarna att komma tillbaka. Broarna var brända, husen var förstörda och det var väl lite svårt att motivera sig. I protokollet så pratar stadens styrande om just detta, vikten av att ordna en bro och även att skydda det som var kvar av kyrkan så att den inte helt skulle förstöras av regn. Första frågan som togs upp till förhandling var smeden Måns Skarp som begärde tillstånd att få hugga ner lite stockar i skogen intill staden för att kunna bygga upp sin smedja igen som blivit uppbränd av ryssarna.

Jim: Ja, tänk vilket slit att bygga upp allt igen. Man var säkert rädda att ryssarna snart skulle komma tillbaka igen med. Sedan då? Hur långt upp i landet fortsatte ryska flottan sin färd?

Mona: Efter Härnösand så fortsatte man längs Ångermanlands kust norrut, sedan vidare in i Västerbotten och sedan Norrbotten. Umeå, som hade bränts ner av ryssarna året före, 1720, hade så klart inte hunnit bygga upp staden igen. Men de enklare kojorna som man hade byggt, förstördes nu då den ryska flottan kom dit den 8 juni 1721. Den 14 juni nådde de ryska styrkorna Piteå som också brändes ner och efter det var man inriktad mot Luleå. Men som tur

var så nåddes den ryska flottan av nyheten om att fredsförhandlingarna nått resultat och den 17 juni vände hela flottan om. De kom aldrig fram till Luleå.

Jim: Så Luleå klarade sig alltså?

Mona: Ja, men mycket hade förstörts längs vägen där under maj och juni 1721. Fem städer hade bränts ner: Söderhamn, Hudiksvall, Sundsvall, Härnösand och Piteå. Hela nio bruk hade också bränts ner, och där nämnde ju vi Vifors bruk tidigare.

Jim: Just det, vad var det han hette ni igen: Wolgemuth? Eller?

Mona: Exakt. Jag har sett sammanställningar som säger att ungefär 4 500 gårdar blev förstörda under den här sommaren.

Jim: Vilken dyrköpt fred! Stora förluster i både liv och egendom. Säkert svalt en del ihjäl med långt efter dessa härjningar.

Mona: Ja, verkligen. Vid freden den 30 augusti 1721 i Nystad, som ligger i nuvarande Finland, förlorade Sverige stora landområden. Som vi sagt tidigare; nu var det slut på Sveriges starka maktställning över hela östersjöområdet.

Jim: Och allt detta kan man så klart läsa om i arkiven!

Mona: Ja exakt! Men en liten studie i tysk skrivstil kan rekommenderas innan man sätter igång tycker jag. Då finns det inget som stoppar dig.

Jim: Mona. Har du något mer du vill berätta för oss, något annat spännande du hittat?

Mona: Ja, jag har en liten sak från Umeå, närmare bestämt från död- och begravningsboken från Umeå landsförsamling. Där kan man läsa att en soldat, Olof Plantin, blev ihjälslagen av Löjtnant Norling vid Kåddis by vid Ryssens anfall här i Umeå. Jag vet inget mer om detta, men man blir nyfiken på vad som egentligen hände, eller hur! Det kanske finns mer om denna händelse hos Krigsarkivet.

Jim: Tack Mona! Det med Krigsarkivet låter ju nästan som en hemuppgift till er lyssnare att ta tag i. Det blir som vanligt jätteintressant när du gästar oss!

Mona: Tack själv! Jo! Om ni är intresserade av att läsa några av de handlingar som jag har utgått ifrån under den här podden så kan ni gå ut på Riksarkivets hemsida och använda er av

vår digitala forskarsal. Kyrkoarkiven och Vifors bruk (i Gävleborgs länsstyrelses arkiv) är digitiserade. Det mesta finns däremot inte tillgängligt digitalt och då är det bäst att man vänder sig till Krigsarkivet, som ligger i Täby i Stockholm, eller att man besöker en av Riksarkivets läsesalar för att titta i originalhandlingarna.

Jim: Nu har ni lyssnare allt ni behöver för att sätta igång och forska. Tack än en gång Mona Bergman! Och du är så välkommen åter igen.

Mona: Tack så mycket!

Jim: Tack alla som lyssnar och fortsatt följa oss, det kommer snart mer intressanta poddar. Klart slut i arkivstudion i Östersund.